

[Uwaga tłumacza: w przekładzie pominięto uwagi o charakterze językowym umieszczone po omówieniu poszczególnych rozdziałów]

Marta Szada

Konwersje nicejskich i homejskich chrześcijan

Recenzja autorstwa Neila McLynna

Przedłożona rozprawa przedstawia szeroko zakrojoną i niezwykle szczegółową analizę kilkudziesięciu konkretnych przypadków konwersji z homejskiego chrześcijaństwa na nicejską „ortodoksję” w oparciu o szeroką i zróżnicowaną bazę źródłową (a zatem wymagającą bogatego analitycznego instrumentarium) pochodzącą ze wszystkich obszarów dawnego Cesarstwa Zachodniorzymskiego i powstałą na przestrzeni trzech stuleci. Jest to przedsięwzięcie zwieńczone ogromnym sukcesem: wnioski przedstawione w dysertacji są wyważone i w znacznej mierze przekonujące. Praca daje też dowód wielkiej badawczej kompetencji i krytycznego osądu. Została napisana w języku angielskim; jest klarowna i adekwatna pod względem językowym, odznacza się również – co warto podkreślić – poprawnością frazeologiczną (w odniesieniu do każdego rozdziału wskazują na poszczególne błędy lub niedoskonałości, są to w większości literówki). Jest to jedna z najlepszych prac, jakie powierzono mi do oceny (biorę tu pod uwagę rozprawy powstałe zarówno w Oksfordzie, jak w innych brytyjskich i europejskich uczelniach). Bez najmniejszego wahania rekomenduję tę pracę jako podstawę do nadania tytułu doktora.

Niezwykle mocną stroną tej pracy jest empiryczne podejście do zebranego materiału oparte na analizie każdego z tekstów. W odniesieniu do poszczególnych interpretacji można mieć zastrzeżenia i proponować alternatywne rozwiązania, jednak końcowy efekt przedstawionych rozważań jest niezmiernie przekonujący. Doktorantka udowodniła, że pytania dotyczące konwersji można z pożytkiem stawiać tekstem źródłowym, i że obraz, jaki wyłania się z ich analizy, zawiera znacznie więcej różnych odcieni niż ten, który ukazują wyniki wcześniejszych badań.

Jedynym ważnym mankamentem pracy jest to, że pojęcie „konwersji” używane w pracy jest w pewnym stopniu nieprecyzyjne. Można domniemywać, że w omawianym okresie istniały co najmniej trzy pokrewne modele konwersji na chrześcijaństwo. Pierwszy był sformalizowanym procesem stawiania się chrześcijaninem, włączenia do Kościoła poprzez chrzest. Chociaż z biegiem czasu chrztu udzielano coraz to młodszym katechumenom, co w rezultacie zmieniało znaczenie tej inicjacji, to jednak chrzest niezmiennie odgrywał kluczową rolę – tak też jest w przedłożonej pracy; chrzest i jego warianty są stałym punktem odniesienia dla Autorki. Drugi model ogniskował się wokół kwestii retrospektywnej tożsamości – [konwersja oznaczała wówczas] zdecydowane odrzucenie dotychczasowego życia, które wydało się skierowane w niewłaściwą stronę. Trzeci model, odznaczający się prospektywnym charakterem, ogniskował się wokół życia w Chrystusie i we wspólnocie świętych, które miało nastąpić w rezultacie konwersji. Dodatkowo, drugi i trzeci model mogły być konceptualizowane na różne sposoby, akcentujące względy etyczne lub doktrynalne, co pociągało za sobą istotne konsekwencje dla tych, którzy zastanawiali się nad przystąpieniem do kościoła „katolickiego”. Wszystkie te modele pojawiają się w różnych miejscach pracy; z pewnością przydatne byłoby dołączenie dyskusji o ich wzajemnych powiązaniach.

Przedstawiona praca mogłaby stać się jeszcze lepsza dzięki przedyskutowaniu tego zagadnienia; mam nadzieję, że tak się stanie w monografii, która powinna wyłonić się z tej dysertacji. Równocześnie pragnę mocno podkreślić, że przedłożona do recenzji rozprawa doktorska jest niezwykle imponującym dokonaniem.

Omówienie poszczególnych rozdziałów

Wprowadzenie

Rozdział wprowadzający jasno i zwięźle przedstawia układ treści w dysertacji, dotychczasowy stan badań, przyjęte założenia metodologiczne oraz charakterystykę źródeł. Jedyne zagadnienie, które nie zostało dostatecznie przeanalizowane, to znaczenie terminu „konwersja” (jak wspomniałem wyżej). Autorka nie skorzystała w tym miejscu z okazji krytycznego przedyskutowania bogatego dorobku nowożytnych badaczy zajmujących się tym tematem (m.in. odnośnie „konwersji” z nurtu heretyckiego i konwersji spoza tradycji chrześcijańskiej).

Rozdział 1: Goci w czwartym wieku

Rozdział zarysowuje kontekst dla dalszych, bardziej szczegółowych rozważań w kolejnych trzech rozdziałach i kreśli obraz dalece redukujący tezę o specyficznym, germańskim, „Wulfilańskim” rodzaju Arianizmu. W jej miejsce postuluje przyjęcie długi proces akulturacji zachodzący poprzez kontakty nawiązywane przez granicę wzdłuż Dunaju. Ogólnie rzecz biorąc, jest to postulat przekonujący, choć można by tu również uwzględnić argumenty bardziej adekwatne: warto rozważyć wnioski wysnute z Żywotu Saby, a także wziąć pod uwagę studia porównawcze nad innymi aspektami akulturacji po obu stronach granicy Imperium, jakie przedstawiono w najnowszych opracowaniach źródeł archeologicznych.

Rozdział 2: Italia Ostrogotów

Istotnym elementem tego rozdziału jest dyskusja na temat „polityki tolerancji” w ostrogockiej Italii (szczególnie od str. 68 i dalej). Warto by napisać więcej o genezie tego rodzaju polityki, a także o jej językowych aspektach.

Rozdział zawiera dobrą, rzeczową dyskusję hipotezy Ariagni/Ariadne (str. 72).

Omawia również domniemaną „konwersję” Matasunthy (od str. 75). Rozważania te są rzeczowe i przekonująco poprowadzone, jednak można było napisać więcej o determinantach funkcjonujących w kontekstach matrymonialnych – pokazać, jak ten przypadek dołączenia poprzez małżeństwo do rzymskiej rodziny cesarskiej wygląda w relacji do pozostałych przypadków dynastycznych powiązań, które są przedmiotem dyskusji w dalszej części pracy.

Ciekawe są uwagi o ekonomicznych kwestiach przejmowania budynków z rąk heretyków (str. 83), warto zastanowić się nad wizerunkowymi kosztami, które pociągało za sobą przejście takich budynków bez zgromadzenia dostatecznie licznej społeczności dla jej utrzymania (Grzegorz z Nazjanzu wspomina o tego rodzaju problematycznej sytuacji w Konstantynopolu w 381 roku).

Byłoby warto przyrzeć się bliżej kwestii „pojednania” (str. 89) jako sposobu na reintegrację heretyków. Termin ten pojawia się w bardzo różnych kontekstach. Czy mamy tutaj do czynienia z szczególnego rodzaju powszechnie zrozumiałym i akceptowanym rytuałem? Być może, zależnie od okresu historycznego i miejsca, dochodziło do zmian, także odnośnie potencjału dla innowacji w tym zakresie?

Rozdział 3: Italia Longobardów

Po skrótowym przedstawieniu stanu badań, autorka w swojej pracy opowiada się przeciwko tezie o obojętności Longobardów odnośnie przynależności religijnej. Dostrzegając w tym zjawisku kulturę tolerancji, autorka postrzega je jako „niemal dokładne przeciwieństwo” postawy Gotów. Czy nie da się tego rozpatrywać w kategoriach swego rodzaju kontynuacji (w odpowiedzi na zaistniałe oczekiwania)?

Dobre omówienie listu Nicetiusza do Chlodosindy (str. 100-102). Czy nie da się jednak powiedzieć więcej? Autorka odnosi się tylko do relikwii znajdujących się poza polityczną kontrolą Longobardów, tzn. niedostępnych. Czy reprezentanci longobardzkiego kleru homejskiego mieli dostęp do relikwii w znajdujących się w Weronie, Pawii i Mediolanie?

Tłumaczenie frazy „furtive tollent” domaga się doprecyzowania: ‘receive them furtively’ brzmi zbyt słabo – czasownik wskazuje na nabycie lub przywłaszczenie.

Grzegorz Wielki i chrzest Longobardów: można by napisać więcej o kontekście Wielkanocy i domniemanej potrzebie uwzględnienia chrztu. Na bardziej szczegółowe potraktowanie zasługuje kwestia „chrzest dorosłych a chrzest dzieci” (przypis 32 na str. 106 jest zbyt zdawkowy). Ważny argument pada na str. 107 odnośnie „konwersji” jako procesie etycznym (ten o doktrynalnym charakterze należy rozpatrywać osobno); warto by wyciągnąć dalsze wnioski z tej obserwacji. Przypadki niedokonanych „konwersji” dotyczą głównie członków kleru oraz królów (str. 107-108): byłoby warto zastanowić się głębiej nad tym, w jaki sposób stanowili oni osobną kategorię (tj. kto w sposób użyteczny mógł nie poddawać się konwersji).

Dobre omówienie wpływu kontrowersji dot. Trzech Rozdziałów; na szczególną uwagę zasługuje ważne i ciekawe wskazanie (str. 111) na „profil ideologiczny jako niezależnych chrześcijańskich przywódców”. Daje to przekonujący kontekst do dyskusji na temat korespondencji między Sisebutem i Adaoaldem (str. 112-114), choć autorka skupia się przede wszystkim na perspektywie Sisebuta.

Konwersja Anastazjusza z Pawii: świadectwo Pawła jest uznane za wiarygodne (str. 116-117), ale również tutaj warto byłoby zapytać, co oznaczało w praktyce. Nie wspomina się o żadnym oponencie-nicejczyku, zatem być może Anastazjusz nawiązał komuniję z innymi biskupami – z biskupem Rzymu? Czy cokolwiek zmieniłoby się na lokalnym gruncie? Warto przyrzeć się bliżej przyjętemu założeniu (str. 116), że „jego konwersja musiała poważnie wpłynąć na innych biskupów i kler, a także na homejski laikat”.

Ciekawe rozważania o palimpsestach / wymazywaniu. Przydałoby się więcej kontekstu. Na przykład, czy inne teksty z Bobbio były również zapisywane na wcześniej powstałych rękopisach – być może były to teksty uznane za przestarzałe lub nieistotne, nie zaś heretyckie (np. teksty nadpisane nad fragmentami z Plauta i Seneki w rękopisie Ambrosianus G82, str. 119)? Komentarz do Ewangelii Łukasza nie wygląda na bardzo ewidentnie heretycki, w każdym razie nie bardziej niż Komentarz do Ewangelii Mateusza, który zachował się wśród dzieł przypisywanych Chryzostomowi. Konkluzja rozdziału podkreśla znaczenie „moralnej zmiany” w dyskursie wokół konwersji – można by o tym napisać więcej.

Rozdział 4: Afryka Wandalów

Rzeczowe i krótkie wprowadzenie do rozdziału. Argument sformułowany na str. 126-127 o ostrożności „katolików” w wykorzystywaniu świadectw dotyczących subordynacjonizmu Donatystów jest ciekawy, warto by go rozwinąć. W odniesieniu do przeważającej części obszaru, któremu poświęcona jest przedłożona praca, przedstawiciele obu stron sporu w teologicznej kontrowersji mieli dość mgliste pojęcie o faktycznych przekonaniach strony przeciwnej i prawdopodobnie zdawali sobie sprawę ze swojej problematycznej genealogii.

Dobra dyskusja (w ślad za Whelanem) na temat „rzymskiej” kultury łacińskiej przedstawicieli homejczyków w Afryce w czasach Augustyna. Być może warto by powiedzieć więcej, jakiego rodzaju „konwersji” poszukiwali przedstawiciele obu stron. Czy osoby rozczarowane wymaganiami kleru byłyby zdolne przekroczyć granicę?

Zgadza się w Whelanem (str. 137) odnośnie autonomicznego statusu kościoła Wandalów (nie zaś narzędzia w rękach władzy królewskiej). Przegląd źródeł przedstawiony bezpośrednio potem jest również klarowny i przekonująco poprowadzony, chociaż przydatne byłoby wskazanie, odnośnie których zagadnień Autorka ma inne zdanie niż Whelan.

Odnośnie wielu afrykańskich stolic biskupich, książka [Brenta] Shawa (*Sacred Violence*) zawiera uzupełnienia i poprawki względem studium Jonesa (wspomniane w przyp. 72 na str. 139). Warto byłoby również powołać się na książkę Dossey *Peasant and Empire in Christian North Africa* wydaną w 2010 roku.

Autorka przekonująco opowiada się za realnym charakterem debaty w kulturze późnoantycznej (podobne argumenty sformułowała Averil Cameron w *Dialoguing in Late Antiquity* w 2014 roku). Dobrze omówienie możliwego pola manewru dla „przegranych” by zmienić charakter sporu; można to odnieść do „wielkiego tryumfu katolików” z 411 roku (str. 145; zob. też McLynn, „The Conference of Carthage Reconsidered”, [w:] *The Donatist Schism: Controversy and Contexts*, red. R. Miles, Liverpool 2016).

Przekonująco argumentuje, że celem debaty nie było nawrócenie przeciwników, lecz wzmocnienie własnych szeregów (str. 148); można by to odnieść bardziej bezpośrednio do fascynujących tekstów omówionych na dalszych stronach rozprawy, gdzie analiza nie sięga do konkretnych argumentów (np. na str. 152, gdzie jest mowa o „kompedium świadectw biblijnych służących do odpierania argumentów zwyczajowo używanych przez homejczyków”). Można by powiedzieć więcej o tym, jak wierni mogli być „zwiedzeni” (zob. np. str. 151), nie tylko w stronę apostazji, jak mogłoby się wydawać, ale również w stronę rozmaitych stanowisk pośrednich (wliczając w to również opaczne rozumienie faktycznych twierdzeń „ortodoksyjnej” teologii).

W omówieniu kwestii jałmużny, słowo „colorata” w świadectwie Quodvultdeusa (str. 159) należałoby raczej przetłumaczyć jako „nacechowane” niż „splamione”; autor przyznaje, że homejskie donacje są istotnie atrakcyjne. Argument (słuszny) sformułowany w przypisie 155 stałby się bardziej przekonujący, gdyby frazę „nomen confictum alienum” przetłumaczono bardziej literalnie: „zafalszowana nazwa [kościół], która do nich nie przynależy”. Zastanawiam się, czy główną troską Quodvultdeusa było nie tyle definitywne porzucanie, co raczej „przeskakiwanie” z jednej przynależności kościelnej do drugiej (zwłaszcza gdy wchodziła w grę kwestia grobów męczenników).

Dobre omówienie roli państwa oraz jego ograniczeń. Słusznie opowiada się przeciwko tezm Courtois (str. 165).

O zakazie wspólnego spożywania posiłków (str. 171): wszystkie przedstawione przykłady nicejskie pochodzą raczej z kościelnego niż państwowego prawodawstwa, zatem być może mamy tu rzeczywistość do czynienia z nowym zjawiskiem?

Spór między Feliksem i Fulgencjuszem jest należycie przedyskutowany, ukazując przy tym wiele kwestii kluczowych dla całej dysertacji. Wydaje mi się, że twierdzenie przedstawione w *Vita Fulgentii* o tym, że Fulgencjusz nie przyjmował nawróconych do wspólnoty (str. 175) daje obraz procedury, zgodnie z którą on sam jako osoba świecka nie mógł w sposób ważny przeprowadzić ceremonii przyjęcia do wspólnoty wiernych – tutaj ponownie pojawia się kwestia różnych kategorii „konwersji”, jakie wówczas funkcjonowały.

Dyskusja na temat Notitia [dignitatum] jest rzeczowa i przekonująca (str. 176-177); to samo można powiedzieć o rozważaniach o synodzie w Rzymie w 487 roku (str. 178). Niepokój związany z neodonatyzmem jest bardzo przekonującym argumentem wyjaśniającym surowość [postanowień synodu]. Warto jednak zauważyć, że istotne jest również to, że te postanowienia zostały sformułowane poza prowincją – czy może to oznaczać, że w Afryce zakres elastyczności [w tej materii] był większy?

Bardzo dobre potraktowanie polityki religijnej w czasie inwazji justyniańskiej. Rebelia Herulów zasługuje na nieco bardziej pogłębioną analizę (str. 184) – wiele mówiące jest powiązanie między Wielkanocą i chrztem.

Dobre omówienie Ferrandusa (str. 185 i dalsze), chociaż można by wyraźniej wskazać, na ile ten wzorzec był realistyczny – być może jest to przykład trudności, z jakimi borykały się władze w sytuacji, gdy lobbyści-prozelicy odnosili znaczące sukcesy?

Dobry opis dynamiki podejmowania decyzji odnośnie statusu nawróconych homejczyków (str. 189-190). Znaczenie mogły mieć tu również napięcia pomiędzy reprezentantami przywróconego nicejskiego episkopatu (szczególnie w związku z próbami narzucenia bądź sprzeciwienia się hierarchii).

Rozdział 5: Galia i Hispania

Uwaga ogólna: ten rozdział jest znacznie dłuższy od pozostałych, tak obszerny jak rozdziały 3 i 4 razem wzięte. Chociaż istnieją powody, dla których Galię i Hispanię warto omówić razem, to jednak być może byłoby lepiej rozdzielić przedstawiony materiał i stworzyć dwa osobne rozdziały? Wydaje się, że te dwa regiony różniły się w sposób znaczący; te różnice można by lepiej uchwycić, traktując każdy z nich z osobna.

Również tutaj Autorka rozpoczyna od bardzo klarownego wprowadzenia, zamieszczając w nim „mapę drogową”, która służy jako przydatny punkt odniesienia przy lekturze; pozwala to lepiej śledzić tok częstokroć skomplikowanego wywodu. Trzy wątki wskazane na początku – królewskie zarządzenia dotyczące spraw lokalnych, lobbying biskupów i innych reprezentantów kleru oraz królewskie projekty ideologiczne; str. 195) – stanowią użyteczne ramy następującej dalej dyskusji. Warto by wskazać korelacje, jakie zachodzą między tym a poprzednimi dwoma rozdziałami i pokrótce przedyskutować różnice.

Omówienie „przywrócenia nicejskiej [ortodoksji] w Hispanii (str. 201) mogłoby zawierać większą dawkę krytycyzmu – [Hispania] odznaczała się dużo mniejszym bezpośrednim zaangażowaniem niż Galia, czego rezultatem była nie tyle klarowność nicejskiego [wyznania wiary], lecz coś w rodzaju wynikającej z konformizmu niewyraźnej mikstury ortodoksyjnych poglądów.

Część poświęcona pryscylianom, „zdrajcom i zwodzicielom” (str. 203) jest ciekawa, choć mogłaby prowadzić do dalej idących wniosków: pryscylianizm był nie tylko rzeczywistym, trwałym i uciążliwym zjawiskiem; prawdopodobnie był też użyteczną kategorią dla zdeorientowanych reprezentantów kleru mających do czynienia z niesubordynowanymi świeckimi prowokatorami (ci ostatni mogli też z niej korzystać, posługując się nią jako punktem odniesienia – niezdecydowani zyskiwali dzięki pryscylianizmowi zestaw kryteriów, które mogły przekonać ich, że nie pasują [do wspólnoty kościoła]).

Dyskusja na temat Motodarisa na str. 207 jest niezwykle przenikliwa.

Odnosnie miast bez biskupów (str. 210), omówienie to przypomina wcześniejszą dyskusję z rozdziału o Wandalach. Można by powiedzieć więcej i dokładniej o charakterze niepokojów wywołanych przez to zjawisko oraz o szansach, jakie z niego wynikały, a także o tym, na ile istotna była rola biskupów w „zarządzaniu konwersją” (ciekawy komentarz na str. 211).

Fragment na str. 211-212 jest kolejnym poświęconym obchodom Wielkanocy; można by wysnuć z niego dalsze wnioski. Czy oczekiwanie, że przy okazji Wielkanocy kościół pozyska nowych „nawróconych” (tj. nowo ochrzczonych chrześcijan, którzy odgrywaliby kluczową rolę w obchodach), nie przynosiło ze sobą kolejnych czynników nacisku?

Nie jestem do końca przekonany, że to miejsce u Grzegorza jednoznacznie wyklucza możliwość, że osobami ochrzczonymi w kościele były gockie dzieci – Grzegorz mógł włączać ich do szerszej zakrojonej strategii, posługując się łacińskim zdaniem z „ut”.

Wzmianka o Grzegorzowym „piecu ognistym” (str. 217) jest kolejnym dobrym przykładem wykorzystania w pracy elementów historii społecznej z nieoczywistych źródeł.

Dyskusję o tym, czy małżonki wizygockich królów „pozostawały lojalne względem przynależności religijnej swoich rodziców” byłoby dobrze rozpocząć od rozważenia opcji, jakie miały do wyboru – podejrzewam, że miały do czynienia z pewnym spektrum niż z dwiema wykluczającymi się możliwościami. Zważywszy na niemal identyczny kształt obrzędów liturgicznych, można się zastanowić: czy warstwy uprzywilejowane mogły płynnie przechodzić z jednej strony na drugą, schlebając sobie, że potrafią się wznieść ponad podziały drobiazgowo nakreślone przez członków kleru?

Em

Czytamy o rodzinnym lawirowaniu – czyż nie zachodzi tu jednak powiązanie z dystansowaniem się Longobardów, bardzo dobrze przeanalizowanym przez Autorkę w poprzednim rozdziale? (Jest to powracający problem: byłoby warto zamieścić więcej odniesień wiążących poszczególne rozdziały.)

Odnosnie konwersji Sigistrix (str. 220) – czy była to w pełni zaplanowana zagrywka propagandowa, czy może tekst wskazuje, że jedynie prezentowano ją w ten sposób?

Ciekawa uwaga o roli otoczenia dworskiego dla tych [władców], którzy pozostawali homejczykami (str. 221). Tu również przydałaby się pogłębiona kwerenda. Przychodzą tu na myśl przypadki małżeństw mieszanych z nowożytnej Europy (Katarzyna Jagiellonka i Jan III Waza jako oczywisty polski przykład, a także Henrietta Maria i Karol I jako dyżurny przykład brytyjski). Czy sytuacje, o których mowa w tym rozdziale, były [do tych przypadków] w jakiś sposób podobne?

Dobre omówienie stricte politycznego charakteru królewskich konwersji. Być może jednak można je różnicować: różne zapatrywania na to, czym w istocie była konwersja, mogły również dotyczyć rodzin królewskich, ich własnego kleru (oraz kleru odmiennych konfesji) i otoczenia dworskiego.

Świadectwo Avitusa i Gundobada (str. 230-236) jest doskonale przeanalizowane, otwiera nowe kierunki badań. Sposób, w jaki moralne aspekty konwersji zyskują na znaczeniu jest niezwykle ciekawie ukazany. Odniesienie do wcześniejszych rozważań (na str. 107) jest tutaj bardzo pomocne.

Dobra dyskusja na temat świadectwa Jana z Biclaru odnośnie Leovigilda (str. 240-242). Nie jestem jednak całkowicie przekonany, że *impulsio* należy tłumaczyć jako „przymus” (ponownie na stronie 271). Logika zdania może sugerować, że to „pokuszenie” sprawiło, że wielu porzuciło [dotychczasową] wiarę i dołączyło do Arian. Stało się to raczej z powodu ich zachłanności, niż autentycznego przekonania (*impulsio* ma często słabszy wydźwięk, podobne do „wpływu”).

Rozważania o roli królów we [wspieraniu] konwersji na dużą skalę (str. 242-243) można by rozwinąć: jakie byłyby tego praktyczne konsekwencje dla homejczyków? Być może zdawało się to być czymś w rodzaju zmiany „wizerunkowej”, lub raczej „ponownego startu”, niż rezygnacji.

Ciekawa dyskusja o niewielkim znaczeniu Gerwazego i Protazego (str. 247-248) – kolejne spostrzeżenie postulujące rozwagę, rzecz charakterystyczna dla przedłożonej pracy.

Dobre i wyważona ocena zmagania o [relikwie] Eulalii (str. 249-253) i licznych translacji [relikwii] Marcina (str. 256-259). Czy przypadek tego ostatniego (a także Gerwazego i Protazego) może być powiązany z możliwością oddawania czci relikwiom indywidualnie w sanktuariach męczenników? Tzn. że homejczycy mogli je odwiedzać, nadając [tej praktyce] własne znaczenie, które nie mogło być w sposób niepodważalny zakwestionowane przez rzeczników nicejskiej [ortodoksji]?

Dobra dyskusja o konfiskacie kościołów (lub jej braku; str. 265-267); można by napisać więcej o dalszych kolejach losu nieprzejętych kościołów. Czy były dalej dostępne dla homejskich właścicieli, być może bez prawa do sprawowania w nich liturgii?

Dyskusja o zaangażowaniu Rekkareda w obrzędy religijne (str. 277-279) pociąga za sobą pytanie o to, w jakim zakresie był on zdolny przejść od dość niewygodnego doktrynalnego elementu konwersji do bardziej włączającego [aspektu] moralnego: cały kościół grzesznych ludzi, włączając w to nicejskich biskupów, byłby zaangażowany w energiczne wezwanie do odnowy. Taką sugestią można znaleźć na str. 280, jednak być może warto ją wzmocnić: czy Rekkared stworzył sytuację, w której zagubione owce nie były wśród przegranych, lecz zajmowały wiodącą pozycję?

[Rozdział zamyka] kolejna dobra i wnikliwa dyskusja o konsekwencjach. [Autorka] słusznie zwraca uwagę na zanik „zagorzałych homejczyków” (str. 285); możliwe jednak, że przywróceniu do komunii homejczycy mieli więcej przestrzeni do tworzenia własnych narracji w swoich bazylikach, dysponując własną wspólnotą wiernych i własnym klerem.

EML

Konkluzja (str. 287-295) klarownie łączy poszczególne wątki pracy; autorka czyni to z cierpliwością i skrupulatną dbałością, aby nie wyciągać ze źródeł zbyt daleko idących wniosków, ani nie nakładać na nie dogodnej sztancy.

Mój ogólny wniosek z lektury jest następujący: przedłożona praca z powodzeniem dowodzi, że konwersja z homejskiej „herezji” była procesem dużo bardziej skomplikowanym i zróżnicowanym procesem niż do tej pory zakładano, i że homejczycy (zarówno władcy, jak i członkowie kleru i zwykli świeccy) mieli dużo więcej możliwości działania w ramach tego procesu niż uważano do tej pory. Rozdział piąty jest szczególnie imponującym dokonaniem: radykalnie zmienia nasze rozumienie wielu kluczowych wydarzeń.

Praca oczywiście zawiera pewne niedoskonałości i kwestie, które należałoby pogłębić, jednak ogólnie rzecz biorąc stanowi ważny przyczynek do wiedzy naukowej, dając solidne podstawy do przyznania [Autorce] tytułu doktora.

[Podpis nieczytelny]

Neil McLynn

Profesor historii Cesarstwa Rzymskiego w późnym antyku

27 września 2020 roku

Ja, tłumacz przysięgły języka angielskiego, Edward Maliszewski, wpisany na listę tłumaczy przysięgłych prowadzoną przez Ministra Sprawiedliwości pod numerem TP/6383/05, zaświadczam zgodność powyższego tłumaczenia z okazanym mi i załączonym do niniejszego tłumaczenia tekstem w języku angielskim. Toruń, dnia 23.11.2020 r. Repertorium nr 315/2020.

Tłumacz przysięgły języka angielskiego
Edward Maliszewski
mgr Edward Maliszewski

Marta Szada
Conversions between Nicene and Homoian Christianity

Report by: Neil McLynn

This thesis is a far-ranging, meticulous examination of dozens of specific cases of conversion from Homoian Christianity to Nicene 'orthodoxy', as described in a wide variety of sources (and so requiring a wide range of analytical techniques), and stretching across the whole of the former western Roman empire, and through three centuries. The exercise is a great success: the conclusions offered by the thesis are careful and largely convincing, and there is evidence presented of great scholarly expertise and critical judgement. The English is clear and accurate, and notably idiomatic (for each chapter I list some errors or infelicities; mostly these are typographic errors). This ranks among the best theses I have examined, in Oxford, the rest of the UK, and in Europe, and I have no hesitation in recommending that the doctorate be awarded.

The great strength of the thesis is the empirical, text-by-text approach that it takes to the material. Questions might be asked about each of the interpretations offered, and alternatives suggested (and in my comments on each chapter I offer some examples of these, which I hope might form the basis for discussion at the thesis defence); but the cumulative effect of these discussions is compelling. The candidate has shown that questions about conversion can usefully be put to the texts that supply our evidence, and that the picture which emerges is a much more varied and nuanced one than previous studies have suggested.

The one significant flaw in the thesis is that the concept of 'conversion' employed is somewhat undifferentiated. It might be suggested that for the period under discussion here, at least three overlapping models of Christian conversion existed. One was the formal process of becoming a Christian, through baptism into the church. Although the shift towards early baptism was changing the significance of this initiation as the period progressed, it remained central: indeed, baptism and its alternatives remains a constant point of reference in the thesis. Another model was focused on the retrospective self, and involved the decisive rejection of a life which it was now realized had been wrong-headed; a third, forward- rather than backward-looking, was focused on the life in Christ and among the community of saints that would follow conversion. The second and third of these versions, moreover, could be construed variously as predominately moral or doctrinal—with important implications for those who were considering putting themselves forward for admission into the 'Catholic' church. Each of these models comes into play at different points in the thesis; it would have been helpful to have some thematic consideration of how they might have related to one another.

The thesis could be enhanced by such a discussion, and I hope that one is introduced in the monograph that should emerge from this thesis. To repeat, this is a very impressive performance indeed.

Tłumacz przysięgły języka angielskiego

mgr Edward Maliszewski

Chapter-by-chapter discussion:

Introduction

The introductory chapter sets out clearly and economically the organization of the thesis, the trajectory of previous scholarship on the subject, the methodology to be followed in the thesis, and the nature of the sources. The one point that is underplayed here, as mentioned in my initial remarks, is on the concept of 'conversion' being applied here; an opportunity is missed here to engage in debate with the extensive modern literature on the subject (not least in respect to how 'conversion' from heresy relates to conversion from outside the Christian tradition).

13 popularized=popularizing

Noticeable twice in last three lines—change one to 'prominent'

Chapter 1 Fourth-Century Goths

This chapter sets the scene for the more detailed discussions to follow in the next three chapters, and presents a picture which radically minimizes the concept of a specific Germanic, 'Wulfilan' type of Arianism, and instead postulates a prolonged acculturation through contacts across the Danubian border. This is generally convincing, but more specific arguments might have been adduced—the implications of the Life of Saba deserve consideration, and also comparison with other aspects of acculturation across the frontiers which recent archaeological studies have discussed.

55n168 aspidete=aspide

56n179 blood-thirsty Desiderius Erasmus (!)= blood-thirsty: Desiderius Erasmus (and no need to attribute authorship to him)

66 insurgence=insurgency

66n27 that "that...--delete second that

67 fabulous=fictitious/fabricated

Chapter 2 Ostrogothic Italy

The highlight of this chapter is the discussion of the 'politics of tolerance' in Ostrogothic Italy, especially the section from p. 68ff. The lineage of such politics, and the language in which they were expressed, might be treated at more length.

Good, crisp treatment of the Ariagni/Ariadne hypothesis (p. 72)

The discussion of Matasuntha's possible 'conversion' (p. 75ff) is crisp and effective, but more could be said about the pressures at work in matrimonial contexts: to show how this case (marriage into the Roman imperial family) relates to the dynastic matches to be discussed later in the thesis.

Comments on the economics of repossession of heretical buildings (p. 83) are interesting; it is worth thinking of the reputational cost of claiming one of these buildings, and failing to

attract a viable congregation (Gregory Nazianzen mentions this as an issue in Constantinople, in 381)

It would be good to have more exploration of 'reconciliation' (p. 89) as a means of integrating heretics. The term is applied in very different circumstances—are we looking at a single, well-understood and accepted ritual, or is there change over time and place, and indeed scope for innovation?

74n49 p. page (also 89n107)

75 Belisariusover= Belisarius over (cf. 81: Belisariusin=Belisarius in

76 manifestation=protest/demonstration

77 while other=while the other

77 have been=had been (the pluperfect is a recurrent blind spot)

87 meaningfully=significantly

88 at poorly preserved= a poorly preserved

90n120 effectum=effectum (this last clause is omitted from the accompanying translation)

91 decisive strike=decisive blow

Chapter 3 Lombard Italy

Crisp summary of status quaestionis; thesis argues not for Lombard indifference to religious allegiance, but a culture of toleration. Sees this (p. 99) as 'almost the opposite' of Gothic condition; might it be seen as in some sense a continuation (a response to existing expectations)?

Good discussion of Nicetius' letter to Chlodosinda, pp. 100-102. But more to be said? N refers only to relics not under Lombard political control—so access not possible there. Did Lombard Homoian clergy have access to relics in Verona, Pavia, Milan?

And 'furtive tollent' deserves unpacking: 'receive them furtively' seems weak; the verb implies acquisition/appropriation.

Gregory the Great and Lombard baptism: more might be said about the Easter context; an perceived need to include baptism? The question of adult vs child baptisms might be explored in more detail (106n32 slightly casual). The important point is made on p. 107 about 'conversion' being a moral (separately from a doctrinal) process; the implications of this might be followed through. The stories of 'non-conversion' discuss relate predominantly to clergymen and kings (p. 107-p.108); it would be good to think more about how they were a separate conceptual category (who might have been usefully unconvertable).

Good on impact of Three Chapters; very important and interesting point on p. 111 on rulers' 'ideological profile as independent Christian leaders'; this provides a convincing context for the Sisebut-Adaoald correspondence (pp. 112-114), although the focus here is on Sisebut's preoccupations.

The conversion of Anastasius of Pavia: Paul's account is accepted as genuine (p. 116-117); but (here again) it would be worth asking what it would have meant in practice. No local Nicene opponent is mentioned, so presumably Anastasius enters communion with other bishops—Rome? Would anything actually change locally? (the assumption here, that 'his conversion must have had a serious impact on other bishops and clergy and on lay homoians,' 116, is worth interrogating.)

Very interesting on palimpsests/erasures: it would be good to have some context. For example, are other Bobbio texts similarly overwritten on earlier material—but material that is outdated or deemed irrelevant, rather than heretical (like the Plautus and Seneca already

overwritten in Ambrosianus G82, p. 119)? The Luke commentary is not VERY obviously heretical—no more than the Matthew commentary which survived as pseudo-Chrysostom. The conclusion restates the significance of the ‘moral turn’ in conversion discourse; more might be made of this.

97 unperturbed=relaxed
 99 Rome the Three Chapters=Rome during the
 106n34 repeats text from 104n27, for no evident reason
 114 lonely=alone
 119 constainss=contains
 121 imminent=immediate

Chapter 4 Vandal Africa

Sets the scene economically and effectively. The point made on p. 126-7 about ‘Catholic’ caution in exploiting evidence for Donatist subordinationism is a good one, and might be developed further: in much of the landscape covered by this thesis, antagonists in theological controversy probably had little clear idea of the actual positions held by their opponents, and were probably aware of problems in their own genealogy.

Good account (following Whelan) of ‘Roman’ Latinity of Homoian agents at work in Augustine’s Africa; perhaps more could be said about what sort of ‘conversions’ (p. 130) both sides were looking for—how feasible would it be for those disenchanted with clerical demands to straddle the border?

Follows Whelan again on Vandal church as autonomous rather than instrument of royal authority (p. 137); the survey that follows is again clear and confident, but it would be helpful to have some indication of where Szada disagrees with Whelan.

On large number of African sees, Shaw *Sacred Violence* updates and corrects Jones (139n72); Dossey, *Peasant and Empire in Christian North Africa* (2010) is also worth invoking here.

Takes a persuasive position about the reality of debate in late antique culture (142); similar arguments are made by Averil Cameron, *Dialoguing in Late Antiquity* (2014). Good on the potential scope available to the ‘losers’ to reframe a contest: this might apply to the ‘great Catholic triumph’ (p. 145) of 411 (McLynn, ‘The Conference of Carthage Reconsidered’: in *The Donatist Schism: Controversy and Contexts*, ed. R. Miles [Liverpool, LUP, 2016]).

Persuasive that the point of debate was not conversion of opponents but reassurance of own side (p. 148)—this could be applied more directly to the fascinating texts discussed in the following pages, where analysis does not reach down to the level of specific argument (eg p. 152, ‘a compendium of scriptural testimonies to refute the standard Homoian arguments’). More could be said about how the faithful could be ‘deceived’ (eg p. 151): not just into apostasy, presumably, but into a number of intermediate positions (eg misunderstanding what ‘orthodox’ theology actually claimed).

In the discussion of almsgiving, Quodvultdeus’ ‘colorata’ (p. 159) should be translated as ‘painted’ rather than stained; the allure of Homoian benefactions is being acknowledged. The point made (correctly) in n155 becomes clearer if *nomen confictum alienum* is translated more literally: the pretended name (sc. ‘of church’) which does not belong to them’. I wonder whether Quodvultdeus’ concern here was not so much definitive defections, as habits of church-hopping between the rival establishments—especially as regarded the martyrs’ graves?

Tłumacz przysięgły języka angielskiego

mgr Edward Maliszewski

Good discussion of the role of the state, and its limitations. Convincingly takes sides against Courtois (165).

On prohibition of shared meals (p. 171): the Nicene examples given are all ecclesiastical rather than state legislation; so perhaps there *is* a new development here?

The clash between Felix and Fulgentius is well handled, and brings out a number of the themes that are central to the work. It seems to me that the Vita's claim that Fulgentius did not 'reconcile' people (p. 175) reflects the formality whereby as a layman he could not offer a proper ritual of reconciliation; this again raises the question of the various categories of 'conversion' available at the time.

The discussion of the Notitia is clear and convincing (p. 176-177); also on Rome synod of 487 (p. 178)—anxieties about neo-Donatism a very convincing explanation for the severity. But it is also relevant that these are provisions made from abroad—scope for more flexibility in Africa itself?

Very good also on the religious politics of Justinian's invasion. The Herul mutiny deserves a little more analysis (p. 184)—the linkage between Easter and baptism is telling.

Good on Ferrandus (p. 185ff), although there might be clearer comment on how realistic his blueprint was—perhaps this is an example of the difficulties that authorities faced from proselytizing lobbyists when they were too successful?

Good on dynamics at work in decision-making about status of converted Homoians (p. 189-90); tensions within restored Nicene episcopate might also be relevant here (particularly in regard to attempts to impose/resist hierarchy)

125 boasted=claimed

139 diminishment=diminution

Do not apply=did not apply (unless governed by 'seem to have remained', in which case 'with ...not applicable')

141 4.3 The Verbal Contest=The Rhetorical Contest

145 moods in=mood of

146 verbal confrontation=formal disputation

149 polemics=polemic

154 listeners victims=listeners as victims

155 nouveau riche=nouveaux riches lush=lavish

157n151 punctuation missing (comma needed after Brown; period after 38)

161 Mascula –named Masculas on p. 168

165 mishap=disadvantage

166 had long=had a long

167 estate received=estate had received (there are a number of other instances of lost pluperfects)

167n189 power of the landlord= power of the landlord was

169 apart of=apart from (also p. 184, p. 216 and elsewhere)

170n204 mismatched pronoun: although one's role....a person

176 did, the anti-Nicene policy= did the anti-Nicene policy (redundant or missing commas not uncommon elsewhere)

177 to die in spiritually=to die spiritually

182n252 first sentence incomplete

186 blueprint of=blueprint for

Chapter 5 Gaul and Hispania

One general point: this is by far the longest chapter, as long as chs 3 and 4 together; there are reasons for putting Gaul and Hispania together, but might there have been more benefit

tłumacz przysięgły języka angielskiego

mgr Edward Maliszewski

in separating the material into two chapters? There seem to be distinctive features in each region, which could be more fully articulated by separate treatment.

Here again the chapter is introduced very clearly, with a road-map that remains a useful point of reference for the reader when navigating the often intricate turns that the argument takes. The three themes identified at the outset (royal domestic arrangements, episcopal and other clerical lobbying, and royal ideological projects: p. 195) provide useful categories in the discussion that follows—it would be useful to have some correlation of these with the previous two chapters, and some thoughts upon the different salience.

The discussion of the fourth-century ‘Nicene restoration’ in Hispania (p. 201) could be more critical—even more than Gaul, there was very little direct involvement, and what emerged was perhaps less Nicene clarity than a complacently bland orthodox soup.

The account of the Priscillianists, ‘traitors and deceivers’ (p. 203) is interesting, and might yield more—as well as being both a real phenomenon and a lasting bugbear, Priscillianism probably provided a useful descriptor for confused clergymen dealing with provocatively recalcitrant laymen, and a helpful point of reference for the latter (by offering a set of criteria that the semi-detached could prove they did not match).

The comments on Motodaris, p. 207, are astute.

The discussion of cities without bishops (p. 210) call to mind the earlier discussion concerning the Vandals. More could be said about exactly what sort of disruption this caused—and what opportunities it provided. How intrinsic were bishops to ‘conversion management’ (nice comment on p. 211)

The episode discussed on p. 211-212 is again an Easter ceremony: more could be made of this. What pressures did the expectation that Easter would yield new ‘converts’, in the sense of newly baptized Christians to provide the centerpiece of the ceremony, create its own pressures?

I am not wholly sure that Gregory’s Latin here precludes the possibility that those baptized in the church are Gothic children—Gregory might be attributing them with a wider strategy through the ‘ut’ clause.

The use of Gregory’s burning belcher (p. 217) is another good example of how the thesis extracts social history from unlikely sources.

It would be good to open up the discussion of whether a Visigothic royal bride ‘stayed loyal to her parental religious allegiances’ (p. 218) by asking what options would be available—and I suspect that we are looking at a spectrum rather than a binary. Given that the liturgies were near-identical, could the privileged slide from one to the other, and congratulate themselves for being above the churchmen’s petty sectarianism?

We are told of ‘family wavering’ (p. 218)—but might this not be something to the Lombard distancing analysed so well in the previous chapter (an issue throughout: there could usefully be much more cross-referencing)

On the conversion of Sigistrix (p. 220): was it a ready-made media event, or does the text suggest hype?

Interesting suggestion about the role of retinues for those 'staying homoian' (p. 221); here too, more digging would help. One thinks of cross-confessional marriages in Early Modern Europe—Catherine Jagiellon and John III an obvious Polish case; Henrietta Maria and Charles I the oven-ready British one. How similar a situation is being envisaged?

Good account of the intrinsically political character of royal conversions. But perhaps this could be nuanced: different perceptions of what counted as conversion might apply to royals themselves, their own clergy (and the opposing ones), and the court.

The account of Avitus and Gundobad (p. 230-236) is excellent, and breaks new ground; the way that the focus is shifted to moral aspects of conversion extremely interesting. Here the cross-reference to p. 107 is very helpful.

There is good discussion of John of Bichar on Leovigild (p. 240-242): but I am not wholly convinced by the translation of *impulsio* as 'coercion' (this recurs at p. 271). The logic of the sentence might suggest that the 'seduction' led to many defecting to Arianism, from greed rather than because they were actually persuaded. (*impulsio* often has a weak sense, akin to influence)

The discussion of royal initiative in large-scale conversion (p. 242-243) could be developed; what would the practical implications be for the Homoians? Perhaps it felt more like a rebranding, or rather a rebooting, than a surrender.

interesting on low profile of Gervasius/Protasius, p. 247-248—this is characteristic of the alert insights that the thesis continues to offer.

Good, nuanced reading of the struggle for Eulalia (pp. 249-253), and of Martin's many vectors (256-259). Might this latter point (also Gervasius/Protasius) be related to the scope for individual devotions at martyr shrines—Homoians could visit and find their own meanings, which could not be decisively contested by Nicene spokesmen?

Good on the confiscation (or not) of churches (pp. 265-267)—more might have been said about what might have happened with the non-appropriated churches. Are they still available to their Homoian owners, perhaps on a non-liturgical basis?

The discussion of Reccared's ritual activity (pp. 275-279) raises the question to what extent he was able to shift from the awkward doctrinal element of conversion to the more inclusive moral one—the whole church of sinners, Nicene bishops included, would be implicated in the fast-driven call for renewal. A suggestion to this effect is made on p. 280, but it could perhaps be strengthened: had Reccared created a situation where the lost sheep were not the losers but the lead players?

Another good, incisive discussion of the consequences. Rightly notes the disappearance of 'diehard Homoians' (p. 285); but more scope could be allowed for the reconciled Homoians, in their own basilicas with their own flocks and clergy, to create their own narratives.

194 smoothly ...rather smoothly—a smoothly too many

195 require an for explanation: delete for

196 Arius' affair=the Arius affair

Tłumacz przyjął język angielskiego

mgr Edward Maliszewski

215n74 intedictum=interdictum (in my edition)

Be it as it may=Be that as it may

229 is, the king—superfluous comma.

237 Hermengild revolt= Hermengild's revolt

249 abstained from=cast off/rejected.

capital already=delete already

252 if the king were successful=had the king been successful (sequence of tenses in conditionals sometimes uncertain elsewhere)

255 import=importation

261 wanted to have=wanted to pursue

263 loose=lose

Undoable=impracticable

264 disdainful=despicable

265 put their plan to life==put their plan into action

Waged=used

272 Justin the Martyr=Justin Martyr

276 discretion=discrimination

284 one of the senior bishop=...bishops

285 with the resistance of=with resistance from

The Conclusions (pp. 287-295) draw together the themes of the thesis clearly, patiently and with scrupulous concern not to overstate the evidence or to impose a convenient pattern.

And my own general conclusion is that this work succeeds in demonstrating that there was conversion from Homoian 'heresy' was a far less straightforward and uniform process than has been assumed, and that the Homoians (whether rulers, churchmen or ordinary laity) had much more agency within this process than has been appreciated. The fifth chapter, in particular, is a major achievement, and puts our understanding of a number of key events on a whole new footing.

There are certainly imperfections, and questions which should be pursued further; but overall this is a major contribution to scholarship, thoroughly meriting the award of a doctorate.

Neil McLynn

University Lecturer in Later Roman History

27/09/2020

Pracownik przytoczył języka angielskiego

 mgr Edward Maliszewski